

І. ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ ТА АРХЕОГРАФІЧНА УКРАЇНІКА

Г.В.Боряк

кандидат історичних наук
Інститут української археології та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського
м. Київ

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РЕСУРСИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ДЕРЖАВНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ: БІБЛІОГРАФІЧНА, КОДИКОГРАФІЧНА ТА АРХЕОГРАФІЧНА “УКРАЇНІКА” (СФЕРИ ДІЇ ТА РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ)

Необхідність створення на національно-державному рівні єдиної системи науково-бібліографічного та науково-археологічного інформування, в якому пріоритетами є національна бібліографія та національний реєстр архівних матеріалів, стала очевидною й актуальною особливо нині, з розвитком можливостей комп'ютерної техніки, що з соціально-економічної сфери поширилася на наукову та соціально-культурну галузі суспільної діяльності.

Джерельна база досліджень історії народу, нації та держави складається, перш за все, з документальних фондів, які всебічно фіксують та висвітлюють усі етапи й процеси розвитку суспільства в його взаємозв'язках.

Здавна збирання, опрацювання, вивчення та репрезентація цих документальних джерел розподілені між бібліотеками, архівами і музеями. Цей розподіл пов'язаний з типологічними ознаками способу відтворення інформації – у музеях відкладалися речові матеріали як носії матеріальної та образотворчої культури; у бібліотеках – друковані; в архівах – рукописні фонди. Звичайно, на практиці цей розподіл є умовним: у фондах музеїв та бібліотек зустрічаються і архівні фонди, і рукописні книги. Тому важливо підкреслити, що предмети матеріальної культури, які є прерогативою музейного зберігання, до нашого поняття “документальні фонди” не включаються. Йдеться лише про джерела друку і архівні, писемні та рукописні джерела.

За типом відтворення інформації під поняття *писемні та рукописні*

підпадають не лише текстові, але й графічні та аудіовізуальні матеріали, а також ті, що графічним способом або текстом передані на камені, шовку, пергамені, папері та інших носіях (у тому числі – комп'ютерні файли). Якщо всі відтворені друком документи є об'єктом бібліографознавства та його практичної галузі – бібліографії, то джерела, що здійснені писемно-рукописним засобом, є об'єктом археографії – науки про введення писемних джерел до наукового обігу на етапі їх пошуку та збирання (польова археографія), наукового опису (камеральна археографія) та публікації (едиційна археографія)¹.

Якщо визначення сфер дії бібліографії та археографії цілком зрозуміле, то розмежування камеральних галузей джерелознавства та археографії, спеціальні камерально-археографічні методики аналізу та опису джерел потребують особливого розгляду.

Вперше це питання було порушене нещодавно у зв'язку з остаточною визначенням предмету археографії, до якого увійшла й камеральна обробка джерел (тобто, їх наукове описання). Але, перш за все, на нашу думку, необхідно уникнути багатозначності термінів “камеральна обробка”, “описання” та “опис”.

Проблеми типології та родо-видової класифікації історичних джерел і, відповідно, камеральні методики археографії пов'язані з визначенням базових джерелознавчих понять, над якими й досі працюють джерелознавці. Серед них – визначення статусу джерелознавства або як комплексної науки (загального джерелознавства, що об'єднує ряд спеціальних дисциплін), або як окремої допоміжної (спеціальної) історичної дисципліни; чітке окреслення об'єкта джерелознавства та окремих джерелознавчих наук; визначення предмету загального джерелознавства тощо. Щодо камеральної археографії, то вважаємо за необхідне підкреслити наступне.

Перш за все, ареал історичних джерел як об'єкт джерелознавства закономірно є набагато ширшим, ніж поняття “писемні та рукописні історичні джерела”, що є об'єктом камеральної археографії. По-друге, поняття “опис історичного джерела” також може нести різні смислові навантаження: як загальнонауковий метод пізнання об'єкта на першій, аналітичній, стадії його вивчення, властивий усім наукам (у тому числі природничим і точним), і як науково-інформаційний метод репрезентації інформації, який є синтезом знання про джерело².

Основні завдання джерелознавства – виявлення та науково-аналітичний опис джерел з метою встановлення їхнього походження, автентичності, атрибуції, ідентифікації, систематизації; визначення

джерельної бази певного історичного дослідження; змістовний джерелознавчий критичний аналіз та синтез. Таким чином, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, що розглядають окреми види та типи джерел, в галузі описання основну увагу приділяють стадії загальнонаукового аналізу і синтезу як методу пізнання джерела³.

Основні акценти археографії розміщені у сфері науково-інформаційного опису як форми введення джерел до наукового обігу. Археографія використовує методи джерелознавчого аналізу та спирається на їхні досягнення, але, разом з тим, у камеральній галузі іде далі – до інформування і видання джерел.

Важливою відмінністю камеральної археографії від джерелознавства є те, що перша складає інформаційні статті різного рівня узагальнення інформації про джерела як видові (що характерно для різних джерелознавчих наук), так і колективні – на архіви, фонди, групи документів, об'єднаних в залежності від мети інформування або видання за різними ознаками – предметними, тематичними, хронологічними, географічними, змішаними, універсальними тощо. Підготовка каталогів, покажчиків, переліків, довідників, інформаційних систем та будь-яких інших форм науково-інформаційних видань вторинного документального рівня, а також розробка довідкових систем до них є основною практичною метою археографа.

Джерелознавчі методики займають не останнє місце в інструментарії археографії. З іншого боку, джерелознавство як наука не може не враховувати досягнень археографії в її камеральній галузі, яка фактично створює вторинні інформаційні ресурси суспільства (науково-інформаційний та довідковий апарат) на первинні документальні ресурси (архівні та рукописні фонди архівів, бібліотек, музеїв). Пропонуючи нашу типологію документальних фондів, ми не торкаємося тут проблеми класифікації фондів, яка потребує спеціального розгляду. Разом з тим, нижче подаємо деякі міркування щодо створення джерельної бази другого вторинного документального рівня, рівня науково-довідкового відображення первинних документальних фондів.

Такий підхід має принципове наукове значення, оскільки фундаментальною проблемою для використання джерел є проблема введення до обігу і, перш за все, їхнього наукового опису. Він пов'язаний з розвитком теоретичних та науково-методичних аспектів камеральної археографії, бібліографії, кодикографії та інших інформаційних сфер дії різних спеціальних історичних дисциплін, а також із практичним впровадженням результатів розробок. Введення джерел до наукового

та суспільного обігу є найактуальнішою проблемою історичної науки; остання вже має значні досягнення в цій галузі, накопичені за весь період бібліографічної та археографічної діяльності. Але в нинішній період історичного розвитку України, пов'язаний з її незалежністю, утвердженням національної самосвідомості та духовності, необхідно формувати нову науково-інформаційну сферу суспільства. Однією з фундаментальних засад реалізації цього завдання є створення документальної україніки – документального та науково-інформаційного масивів джерел, які є базою різноманітних наукових досліджень з історії, культури та економіки України з найдавніших часів до наших днів. І над цією проблемою повинні працювати у тісній взаємодії як бібліографи, так і археографи.

Показово, що синтезоване поняття “україніка” вперше виникло і усталилося як таке, що охоплювало документальну спадщину українського народу в її друкованому та рукописному вигляді (тобто, бібліотечній та архівній складових частинах), у період спроби створити незалежну державу наприкінці 10 – на початку 20-х років. Воно було відроджене за сімдесят років – наприкінці 80 – на початку 90-х років і набуло надзвичайної актуальності у зв'язку із здобуттям Україною реальної незалежності. Це поняття, відбиваючи документальну специфіку спадщини, має предметом визначення й бібліографічну та археографічну репрезентацію документальної пам'яті українського народу як невід'ємної ознаки нації і незалежної держави.

Офіційно поняття “україніка” було затверджене при створенні Всенародної (Національної) бібліотеки України (нині Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського НАН України, далі – ЦНБ) її фундаторами. За змістом воно відбивало сукупне поняття фонду різних за засобами відтворення ретроспективних бібліотечних джерел, що складають документальні ресурси національної пам'яті (рукописних, друкованих, образотворчих та ін.). Бібліографічне та археографічне опрацювання україніки в ті часи розглядалося як притаманна бібліотеці функція. У документах про створення Бібліотеки україніка набувала значення книжкового та рукописного фонду про Україну різними мовами, в тому числі й іноземними. “...бібліотека має ще й свою спеціальну завдачу, якої тепер не розв'язує жодна з бібліотек цілого світу, – закласти відділ “Ucrainica”, в котрому повинно згуртуватися все, що друкувалося будь-коли і будь-де українською мовою, а також уся література, писана всіма мовами про історію українського народу, його фольклор, мову, словесність, мистецтво,

побут, соціальні та економічні умови життя та ін.; разом з тим до відділу "Україніка" входить все, що торкається території України; тут має згуртуватися писана всіма мовами література про природу України, про всі народи, які залюднюють її територію, їхнє духовне життя та історію, економічні та соціальні відносини, а також література про природу, побут, історію, економічні та соціальні умови тих країн поза межами України, де живе український народ, або де він порозкидався суцільними осадами... Рукописний відділ бібліотеки повинен збирати рукописи, листи, портрети та інше тих діячів, котрі, незалежно від національності, релігії та політичних переконань, жили та діяли на українській території, а також усіх діячів духовного життя українського народу, де б вони не жили та діяли"⁴. Таким чином, створення національної бібліотеки пов'язувалося із збиранням друкованого та рукописного фонду, який відображав би всю сукупність джерел про економічний та історико-культурологічний і національно-державний розвиток України.

Але разом із трактуванням україніки як комплексного фонду друку та рукописів закономірно виникло й поняття бібліографічної україніки. Згодом поняття "україніка" в контексті документальної пам'яті часто широко використовувалося, але в різному значенні і набуло певної термінологічної аморфності. Розмежування понять у бібліографії і визначення бібліографічної україніки йшло різними шляхами, але перепліталось, коли йшлося про поняття національної бібліографії. Історіографія питання свідчить, що в різні часи використовувалося багато термінологічно близьких, але різних за змістом понять. Так, у 20-40-х роках побутовали: "репертуар української книжки" як книжки українською мовою, яка враховувала б і екстеріоріку, "український бібліографічний репертуар", "українознавчий репертуар", "бібліографія українознавства", "бібліографічний реєстр українознавства", "повна бібліографія української книжки"; для останніх десятиліть характерний термін "національна бібліографія" (були спроби навіть ототожнювати державну і національну бібліографію), а слово "україніка" було викреслене з термінології бібліографічного репертуару. Більше того, саме поняття "україніка" збереглося, але в пов'язанні радянські часи усталилося як бібліографічна реєстрація видаць українською мовою за межами України. Бібліографознавчі дослідження останніх десятиліть сконцентрувалися на визначенні понять "державна" та "національна" бібліографія. Видання на території України пов'язувалися з поняттям "державна бібліографія" як частиною

загальносоюзної державної бібліографії, а її національна частина – з поняттям “національна бібліографія України”⁵.

Це питання дебатовалося під час дискусії 20 – початку 30-х років під впливом бібліографічних розробок Українського наукового інституту книгознавства, Бібліографічної комісії при ВУАН та Українського бібліографічного інституту при Головній книжковій палаті; дискусія тривала і в 40-х роках; 21–22 грудня 1945 р. під керівництвом Юрія Меженка в Бібліотеці АН УРСР відбулася спеціальна Всеукраїнська бібліографознавча нарада, присвячена складанню “Бібліографії української книги 1789–1914 рр.”. У нараді брали участь Ф.П. Максименко, Я.Р. Дашкевич, Т.М. Марківська, О.С. Ровнер, В.В. Лутковський, інші відомі спеціалісти. Було розглянуто не лише поняття “українська книга” як україномовна книжка та її бібліографічний репертуару, але й поняття фонду українознавчої літератури (фонд “Українська колекція” або “Ucrainica”), що був створений одночасно з заснуванням ЦНБ та постійно поповнювався⁶.

Серед бібліографів 20–30-х років поняття “україніка” найчастіше пов’язувалося з бібліографією українознавства або національною бібліографією (в залежності від концептуальних підходів до цих понять), на відміну від поняття “репертуар української книжки”, який виокремлювався за мовним принципом. Жваві дискусії в бібліографії цих років, як правило, обговорювали проблеми мови, обсягу та змісту понять, хронологічних меж бібліографії, в яких брали участь такі видатні бібліографознавці та бібліографи як Ф.П.Максименко, Ю.О.Меженко, С.П.Постернак, С.І.Маслов, М.І.Сагарда, М.І.Ясинський, П.Іноземцев, Л.Биковський та ін. На початку 30-х років усі дискусії і практична робота над репертуаром були припинені. До останнього часу не існувало ані повного репертуару української книжки, ані національної бібліографії в повному її значенні, хоча концепції української книжки та національної бібліографії розвивалися українськими бібліографами, серед яких такі відомі вчені як Ф.П. Максименко, М.О. Мороз, М.П. Гуменюк, Я.Р. Дашкевич, Я.П. Запаско, Я.Д. Ісаєвич та ін⁷.

Лише наприкінці 80-х років була відновлена теоретична розробка та розпочалося практичне створення репертуару української книжки, національної бібліографії та документальної україніки. Проблеми українознавчої бібліографії і камеральної археографії були представлені на Всеукраїнській нараді “Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку” (Київ, грудень 1988 р.), організованій щойно відродженою Археографічною комісією АН УРСР (доповіді С.І. Біло-

кона, Л.А. Дубровіної, В.І. Ульяновського, І.Б. Гирича), а також у виступах Я.Д. Ісаєвича та Я.Р. Дашкевича на Міжнародних конгресах українців (1990, 1993)⁸.

Створення Бібліографічної комісії МАУ та РАУ було символічною ознакою часу, але серйозна активізація роботи розгорнулася у двох провідних українських академічних бібліотеках. У ЦНБ ім. В.І. Вернадського та ЛНБ ім. В. Стефаника АН УРСР проводилися спеціальні вчені ради і робочі наради, відкрилися Меженківські читання; проблеми національної бібліографії обговорювалися на секціях, у робочих виступах та доповідях на нарадах ЦНБ і ДПБ УРСР ім. КПРС (нині Національна парламентська бібліотека України) в 1991, 1993 та 1995 роках⁹. Понятійні дискусії торкалися термінів “національна бібліографія”, “державна бібліографія” та “репертуар української книжки”. Слід зазначити, що 1990 р. ЦНБ затвердила локальний проект “Україніка-350”, який отримав певне фінансування. В результаті побачив світ перший (і поки ще останній) випуск бібліографічного покажчика “Джерела українознавства”, що є фактично матеріалом до бібліографії бібліографій українського друку. Поняття “україніка” асоціювалося упорядниками з бібліографічними джерелами українознавства – як вітчизняними виданнями, так і есктеріорикою та дезидератою у формі державного фундаментального реєстру друкованої продукції України за 1574–1924 рр.¹⁰ Поняття бібліографічної україніки упорядники не обґрунтовують, але із стислої передмови можна зрозуміти, що його зміст виходив за межі понять “книга українською мовою” або “репертуар української книжки”. Таким чином, поняття “україніка” випало з проблем дискусії. Останнім часом спеціальні дослідження, присвячені цим проблемам, були здійснені, зокрема, Я.Р. Дашкевичем та В.Ю. Омельчуком¹¹.

Здобуття Україною незалежності відкрило нові сфери археографічної та бібліографічної діяльності, пов'язаної з розбудовою Української держави. Тому питання власне україніки набуває якісно нового змісту. Воно починає пов'язуватися з необхідністю розробки нової концепції україніки національного документального фонду та національної бібліографії й національної археографії, які повинні мати Україна як суб'єкт міжнародного права і незалежна держава. Без вирішення цих проблем неможливе повноцінне входження України до міжнародної спільноти, адже міжнародне співтовариство впевнено рухається шляхом створення єдиного інформаційного простору в галузі бібліографії та архівних систем через об'єднаний проект Універ-

сального бібліографічного та архівного обліку 1974 р. (тобто, Міжнародну програму каталогізації друкованої та архівної інформації, яка здійснюється під егідою ЮНЕСКО), а також через розбудову єдиної міжнародної комп'ютерної мережі Internet, що займається обміном інформацією, зокрема, бібліографічною та археографічною. Першими реальними кроками в цьому напрямі в галузі бібліографії можуть бути два бібліографічних покажчики ЛНБ та ЦНБ, про які йшлося вище, а також початок створення електронного каталога в Національній парламентській бібліотеці України та ЦНБ НАН України. Багато питань могло б вирішити й відродження Державної книжкової палати.

Теоретичні і практичні аспекти створення книжкового фонду України є об'єктом бібліотекознавства. Вони поки ще не знайшли адекватного відображення в сучасній науці, хоча створення цього фонду на практичному рівні здійснювалося в деяких бібліотеках України, наприклад, в ЦНБ, де він існував, починаючи з 1918 до 1960 р. одночасно із фондом архівного примірника українського друку.

В археографії та архівній справі поняття "україніка" після його запровадження фундаторами Всенародної (Національної) Бібліотеки України не використовувалося, але інтенсивну практичну роботу Археографічної комісії ВУАН (започаткованої разом з Бібліографічною комісією) щодо виявлення, виокремлення, опису та публікації джерел і пам'яток з історико-культурної спадщини України можна сприймати як створення *українського документального архіву, своєрідного фонду архівної "україники" в публікаціях.*

Тут спеціально хотілося б наголосити на ідеї, швидше – "надії" створення національних корпусів документальних публікацій, більш або менш успішно реалізованих у багатьох країнах переважно протягом XIX – XX ст. у вигляді багатотомних (подекуди продовжуваних і досі) фундаментальних видань під схожими назвами "Monumenta ... Historica" і подібних їм ("Monumenta Germaniae Historica", "Monumenta Hungariae Historica", "Monumenta Poloniae Historica", "Monumenta Romaniae Historica", "Fontes rerum Bohemicarum", "Documente Bucovinene", "Documenta Romania Historica", "Documente privind istoria Romaniei", "Documente privitoare la istoria Romanilor" та ін.). До названих вище впритул примикають корпусні та видові документальні зводи, які практично повністю вичерпують певні види і комплекси джерел ("Scriptores Rerum Polonicarum", "Monumenta Historico-Juridica Slavorum Meridionalium", "Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium", "Acta Sanctorum" тощо). Ідея умовного "Українського архіву" як ідеального (в сенсі практично

недосяжного) корпусу публікацій документів і пам'яток з історико-культурної спадщини постійно привертала до себе увагу інтелектуальної "археографічної" еліти. Протягом понад півстоліття Київська археографічна комісія видавала "гордість української археографії"¹² – "Архив Юго-Западной России" (1859–1914; 35 томів); 1921 р. Археографічна комісія ВУАН вирішила продовжити видання і зберегти його характер, перейменувавши на "Архів України"¹³). Певною мірою, частковою реалізацією цієї привабливої ідеї (може, не завжди декларованою упорядниками і редакторами) можуть вважатися багатотомні фундаментальні архівні публікації, пов'язані з історією України: "Акты, относящиеся к истории Западной России" (1844–1853); "Акты, издаваемые Виленской Археографической комиссией" (1865–1915); "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России" (1861–1892); "Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов" (1845–1854); "Akta grodzkie i ziemskie" (1868–1906); "Жерела до історії України-Руси" (Львів, 1895–1924).

На початку ХХ ст. Історично-філологічна секція Наукового товариства ім. Шевченка почала видавати фундаментальний багатотомник під назвою "Українсько-руський архів" (1906–1925; 15 тт.), що мав на меті оперативно ввести до обігу величезний масив найрізноманітніших за характером матеріалів (навіть, "сирих і півоброблених"¹⁴) – описи рукописів Народного дому з колекції А. Петрушевича, матеріали до історії національного відродження, культурного життя та шкільництва в Галичині, історії греко-католицької церкви, української пісенної творчості тощо.

Повертаючись до ВУАН 20-х років, зазначимо, що в період "розстріляного відродження" українськими вченими знову опановує "надідея" створення фундаментального документального архіву України в археографічних публікаціях. Очевидно, тоді не вистачило ані часу, ані сил, ані коштів для ґрунтовної теоретичної і методичної розробки цієї проблеми та систематичного опрацювання матеріалів. До перших трьох томів (знов таки!) "Українського архіву" (1929–1931), що його почала видавати Археографічна комісія ВУАН, були включені матеріали Генерального слідства про маєтності Стародубського та Лубенського полків, а також Коденська книга судових справ¹⁵.

Після розпуску ВУАН та створення відділу археографії в Інституті історії АН УРСР (1936) публікація чергового "Українського архіву" була призупинена¹⁶, але як створення документальної бази історичних досліджень продовжувалася з середини 50-х і до кінця 80-х років. На

цей час радянська археографія мала в своєму доробку близько 300 документальних видань¹⁷.

Ідея документального “Українського архіву” (щоправда, на рівні Ватиканського архівосховища) відроджується у повоєнний період у Римі: подвижниками української археографії готуються і видаються 8 томів під претензійною назвою “*Monumenta Ucrainae Historica*” (1967–1970), а також близько 50 томів (по суті “*Monumenta*”, але під скромним титулом) “*Documenta Romana Ecclesiae Unitae in terris Ucrainae et Bielarusjae*” (1950-ті роки – ...).

Останньою реальною спробою повернутися до надзвичайно привабливої і, очевидно, вічної ідеї умовного “Українського архіву” є запропонований відродженою Археографічною комісією АН УРСР і затверджений 1989 р. Президією АН УРСР “Перспективний план підготовки до друку та публікації джерел з історії України на період до 2000 р.”, що складався з 18 серій і передбачав публікацію понад 200 томів документів і пам’яток. На сьогодні частина цього плану вже реалізована.

Оскільки археографія в радянські часи в Україні сприймалася як прикладна наука про едиційну діяльність, питання опису були переміщені в сферу архівної справи, де й вирішувалися питання методики археографічного інвентарного та каталогізаційного описання різних наративних та актових джерел, особистих архівних фондів та фондів установ. Поодинокі камерально-археографічні довідкові видання ЦДІА УРСР у м.Києві, зокрема, описи актових книг Кременецького земського суду XVI–XVII ст. (1959–1965; 3 вип.), пофондовий географічний покажчик “Генеральний опис Лівобережної України. 1765–1769 рр.” (1959) та географічний покажчик до фіскальних переписів населення Гетьманщини 1750-х рр. “Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України середини 50-х років XVIII ст.” (1990), що відбивали камеральну практику опрацювання архівних документів, залишалися свідком малорозробленої галузі археографії.

Відновлення Археографічної комісії АН УРСР (1987) стало кардинальним поштовхом для розробки проблеми. На першій же нараді з теми “Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку” (грудень, 1988) були поставлені нові завдання розвитку археографії як наукової дисципліни, а також її прикладних функцій. Власне, в цей час оформлюється науковий напрям архівної, рукописної та археографічної україніки як виявлення документального фонду (архівних та рукописних бібліотечних джерел, що зберігалися в державних і приватних архівах, музеях та бібліотеках) та його реєст-

раційний опис для складання науково-довідкового апарату. Незважаючи на те, що проблема науково-інформаційного опису архівних джерел і створення зведених масивів інформації пролунала лише у виступах В. Ульяновського та Л. Дубровіної, на відміну від питань едиційної діяльності і започаткування умовного документального українського “архіву” в публікаціях, ми сприймаємо цей рубіж як початок зародження археографічної україніки.

До розширеного значення поняття “україніка”, застосованого видатними українськими вченими при створенні Національної бібліотеки України, повернулися 1990 р., коли в доповідях П.С. Соханя, Я.Д. Ісаєвича та М.І. Сенченка на I Конгресі Міжнародної асоціації україністів були висловлені близькі думки. “Україніка” остаточно виходить за межі поняття екстеріорики видань українською мовою і взагалі за межі бібліографії і охоплює всю бібліотечну, архівну та музейну документальну спадщину України, всі друковані й рукописні матеріали, що мають відношення до України і характеризують її національний та державний розвиток¹⁵.

Наступним кроком у розвитку цього напрямку було створення на базі Археографічної комісії Інституту української археографії, що почав розробляти концепцію археографічної діяльності в Україні. Незважаючи на те, що основним напрямом були визначені розробка теоретико-методологічних та методичних питань археографії та едиційна діяльність Інституту, в його структурі знайшлося місце і для науково-інформаційного відділу. Саме на нього були покладені науково-методичні розробки в галузі камеральної археографії та підготовка довідкових археографічних видань, що базуються на камеральній практиці.

На початку 90-х років науково-інформаційний напрям розвивався, певною мірою, безсистемно: наявність колосальних тематичних і хронологічних лакун диктувала необхідність масового опрацювання і археографічної репрезентації у вигляді різноманітних довідників численних масивів архівної та бібліографічної інформації, в тому числі – підготовлених архівістами, археографами та бібліографами у попередні роки. В результаті у серії “Науково-довідкові видання з історії України” побачили світ понад 40 інформаційних видань. Серед них – біобібліографічні довідники; біобібліографічні довідники з покажчиками по архівних фондах; покажчики змісту українознавчих часописів; тематичні збірки архівних матеріалів і бібліографії; архівно-бібліографічні пофондові покажчики; поколекційні покажчики; корпусні каталоги рукописів; географічні покажчики¹⁶

Поступово викристалізовувалися пріоритетні напрями суто камерально-археографічного характеру. Один з них – опрацювання архівної україніки за межами України. (У цій серії представлені на поколекційному (пофондовому) річній археографічні описи архівних збірок зарубіжних країн, що містять матеріали стосовно України, в тому числі, Канади (21 збірка), Великобританії (62 збірки), Австрії (30 збірок)¹⁷. Протягом останніх двох років діяльність науково-інформаційного відділу зосередилася також на архівно-бібліографічних довідниках (зновтаки, змішаного камерально-археографічного і бібліографічного типів), що стосуються історії церковно-монастирських зібрань м.Києва – завдання цілком реальне і осяжне.

1991 р. науково-інформаційний відділ Інституту розробив програму серії археографічних довідкових публікацій “Архівна та рукописна україніка в архівах, музеях та рукописних відділах бібліотек України, Росії, інших республік, зарубіжжя”, що була обговорена на спеціальній міжвідомчій нараді.

У процесі і після обговорення первинний варіант програми як постановка проблеми був доопрацьований колективом співробітників зацікавлених установ Академії наук, зокрема, Інституту археографії й Інституту рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України, а також Головного архівного управління України. В результаті на початку 1992 р. була розроблена комплексна програма введення до наукового обігу масивів архівної інформації.

При цьому до україніки було віднесено:

- матеріали, що безпосередньо стосуються усіх сторін життя людинності України в минулому, зафіксовані різними системами письма, різними мовами і на різних матеріальних носіях;
- матеріали, побічно пов'язані або якимось чином дотичні до України та її історії;
- матеріали, які не стосуються історії України, але виникли чи побутували (або побутують) на її території;
- матеріали про діячів України чи про певні періоди діяльності на українських землях діячів інших етнічних груп, земель та держав;
- матеріали з української тематики, що виникли і побутували поза межами України;
- відомості про архівні документи та рукописні книги зі словищ, колекцій, зібрань України і поза її межами.

Щодо конкретних завдань, то було визнано за доцільне виділення декількох напрямів діяльності:

1. Виявлення та облік архівної і рукописної українки в світі.
2. Створення національного комп'ютерного банку даних "Архівна Україніка".
3. Створення національної зведеної комп'ютерної бази даних "Українська рукописна книга".
4. Створення та поповнення національного депозитарію України копіями документів, що перебувають поза її межами.
5. Видання довідників, каталогів, покажчиків українки у вигляді монументальних і спеціальних серій.
6. Відродження в Україні польової археографії з метою систематичного збирання та обліку державних, корпоративних та приватних зібрань.
7. Реєстрація архівів, колекцій та збірок документів, які були втрачені, загинули чи не віднайдені, а також складання зведеного реєстру "Втрачена Україніка"¹⁸.

Як бачимо, програма констатувала необхідність послідовного створення системи другого науково-інформаційного документального рівня. В результаті широї апробації вона вийшла за межі діяльності Інституту археографії, набула всеукраїнського значення і була доробленою і прийнятою як загальнодержавна програма дій під назвою: "Архівна та рукописна Україніка". Програма виявлення, обліку, опису архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України". Остаточний варіант Програми за авторством В.І. Ульяновського (зав. науково-інформаційним відділом Інституту української археографії НАН України), Л.А. Дубровіної (директор Інституту рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України), К.Є. Новохатського (начальник відділу організації, координації та методики архівної справи Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України) був ухвалений відповідними керівними органами та провідними фахівцями в галузі архівної справи різних відомств.

У програмі також ставилося питання про загальне обстеження та описання архівних і рукописних документів в бібліотеках, архівах, музеях України та поза її межами. Документ задекларував постановку проблеми, але разом з тим закладав серйозні підвалини для осмислення і подальшого розвитку не лише концепції археографічної українки, а й цілої камеральної галузі археографії.

Однак акцентування в Програмі на обліково-реєстраційних функціях залишило поняття документального фонду в затінку, хоча підспудно проявилися і польові, і едиційні функції археографії: предметом укра-

ініки визначено збирання та виявлення джерел (тобто, окреслення і створення реального та умовного фонду джерел первинного документального рівня, виявлення за принципом “українського архіву” їх копій, що перебувають поза межами України, та реєстрацію втраченої україніки), а також їхнє камеральне опрацювання і створення масиву вторинної інформації (створення вторинного інформаційного масиву у вигляді традиційних різноманітних науково-інформаційних видань та баз даних “Архівна Україніка” та “Український кодекс” зведеного і локальних видів). У Програмі правомірно (відповідно до поставленої мети) не йшлося про публікації джерел для створення умовного друкованого фонду документальних історичних джерел як фонду україніки.

За матеріалами Програми розроблено кілька проектів, що були представлені на конкурс до Державного комітету України з питань науки та технологій при Кабінеті Міністрів України (напрям 8.4.: “Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру та системи збереження і загальнодоступності”). Два проекти мали безпосереднє відношення до Програми виявлення, обліку, наукового опису архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України: “Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації” та “Реєстр української рукописної книги”.

Постановою ДКНТ від 4 травня 1992 р. за № 12 проекти цієї програми були затверджені як державні і отримали фінансування. Проект “Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації” складається з трьох напрямів: 1) виявлення, реєстрація, облік документів в Україні та за її межами (відповідальний Г.В. Боряк); 2) підготовка та публікація науково-інформаційних видань (відповідальний В.І. Ульяновський); 3) методологічне та методичне забезпечення НАІС (відповідальні Л.А. Дубровіна, Т.М. Захарченко). Координаторами проекту були затверджені заступник начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (В.С. Лозицький), заступник директора з наукової роботи Інституту української археографії (Г.В. Боряк) та директор Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України (Л.А. Дубровіна).

Одночасно в структурі ЦНБз’являються два споріднених підрозділи: Інститут української книги та Інститут рукописів, які поміж іншими завданнями обирають дослідження україніки¹⁹, а згодом виходять із пропозицією розвитку проблем україніки шляхом інтеграції в

єдиному масиві – реєстрі “Українська книга з найдавніших часів до наших днів”.

Здобутки попередніх досліджень зробили значний внесок у розвиток археографії та бібліографії, кодикології та кодикографії, інформатики та документознавства. Але прийшов час розробити загальну концепцію документальної україніки, визначити її понятійний апарат, науково-методичну базу і реальні шляхи впровадження. Це викликано не лише спільними результатами, а й природною єдністю документального джерела як посередника між суспільствами різних епох. Розробка цієї теми одночасно здійснюється як в археографії, так і в кодикографії, і в бібліографії. В науково-методичному плані бібліографічний досвід опису документа та його уніфікації і стандартизації, незважаючи на суттєві відмінності камеральної археографії та бібліографії як окремих галузей, що складають подокументний опис джерел і відрізняються об’єктом дослідження, відіграв важливу роль у формуванні деяких споріднених понять і сфер дії в камеральній археографії. Не зупиняючись на проблемах бібліографічної україніки та національної бібліографії, яка є прерогативою фахівців-бібліографознавців, ми лише звертаємо увагу на те, що в документальній україніці її сфера дії – друкована україніка.

Оскільки поняття “україніка” має первісне значення як документальний фонд, що належить до української національної та державної спадщини, а його введення до наукового обігу – як археографічне та бібліографічне опрацювання, що передбачає створення інформаційного масиву вторинного документального рівня, власне, – бібліографічного та археографічного національного документального реєстру, вважаємо за доцільне уникнути деяких термінологічних непорозумінь у подальшій роботі.

Увесь сукупний національний фонд друкованих, архівних та рукописних джерел за змістовними принципами, висловленими в Програмі “Архівна та рукописна Україніка”, а також у концепції Інституту української книги ЦНБ слід розглядати як *Національний документальний фонд україніки*, що містить друковану, рукописну та архівну україніку. Правомірність такого підходу підтверджується досвідом деяких західних країн (Іспанії та Австралії зокрема), які поєднали в своєму законодавстві бібліотечні, архівні, бібліографічні та археографічні ресурси як національне надбання в межах єдиного законодавчого акту²⁴.

Поняття “друкована україніка” охоплює, перш за все, сукупність фонду творів друку; бібліографічна україніка є засобом її обліку,

опису та введення до наукового і суспільного обігу через бібліографічний опис. До джерел друку відноситься вся сукупність об'єктів друку та частина неопублікованої продукції, що оформлена за принципами друкованого видання (офіційні звіти, дисертації, депоновані рукописи та ін. матеріали, що традиційно є об'єктами бібліографії і констатуються як такі в останніх бібліографічних державних стандартах²¹.

Поняття “рукописно-книжна україніка” охоплює сукупність фонду рукописних книг, які передували друкованій книзі; “кодикографічна україніка” є засобом її обліку, опису та введення до наукового та суспільного обігу через кодикографічний опис. Поняття “рукописна книга” як об'єкт кодикографування розглянуто в працях Л.А. Дубровіної, яка пропонувала друковану продукцію вважати об'єктом бібліографії, а рукописну книгу – об'єктом камеральної археографії²². Правда, згодом вона виокремила спеціальну камеральну галузь кодикології – кодикографію, на яку були покладені функції створення системи опису та представлення кодексу. Слід відзначити, що археографія, власне, і зароджувалася на початку ХІХ ст. як описання рукописів, перш за все, рукописних книг, тому таке “розведення” наук як наслідок розвитку системи спеціальних історичних дисциплін є закономірним результатом²³.

Поняття “архівна україніка” охоплює всю різновидову сукупність документів і матеріалів, що зберігаються в архівах та установах архівного типу і не є рукописною книгою або відтвореними друком. Як зазначалося вище, вони репрезентовані не лише текстовими, а й графічними та аудіовізуальними матеріалами, а також такими, що графічним засобом або текстом відтворені на камені, шовку, пергамені чи папері та інших носіях (в тому числі й комп'ютерні файли), і можуть бути віднесені до писемно-рукописного типу відтворення інформації. Археографічна україніка, на відміну від бібліографічної та кодикографічної, складається з двох складових частин. Перша – едиційна україніка, що створює фонд публікацій умовного “Українського архіву” і входить складовою, але специфічною частиною до бібліографічної, як відтворені друком матеріали. Друга – камерально-археографічна україніка як засіб обліку, описання та введення архівних джерел через археографічний опис до наукового та культурного обігу; після публікації результати камерального описання, що є довідниками вторинного документального рівня, складає бібліографічний реєстр архівної україніки. Створення Національного реєстру документальних

джерел україніки – це справа бібліографічної, кодикографічної та камерально-археографічної діяльності.

Такий підхід дозволяє проводити широкі дослідження в галузі фондознавства, документознавства, бібліографознавства, археографії, кодикології, книгознавства, джерелознавства та інших споріднених наук і внести сукупний внесок в єдину справу створення духовної спадщини та національної пам'яті українського народу.

Археографічна україніка посідає особливе місце у концепції документальної україніки. Її історична спадщина набагато складніша за бібліографічну та кодикографічну, які концентрують увагу на подокументному описі обмеженого кількісно та визначеного методично документального фонду.

Саме тому, на нашу думку, розробка теоретичних, методологічних та методичних засад програми набуває сьогодні особливої актуальності.

¹ *Сохань П.* Вступне слово // *Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії : До Всеукр. наради "Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи".* Київ, 16–18 груд. 1992 р.– К., 1992.– С. 4.

² Це питання частково розроблено Л.А. Дубровіною стосовно розмежування між джерелознавчим описом та кодикографією; остання визначена як сукупність методів опису рукописної книги як окремого джерела. Див.: *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги.– К., 1992.– С. 69–70.

³ Див.: *Специальные исторические дисциплины : Учеб. пособие / В.А. Замлинский, М.Ф. Дмитриенко, Т.А. Балабушевич и др. ; Под ред. В.А. Замлинского.*– Киев, 1992.– С. 134–135.

⁴ Записка В.О.Кордта до Комісії для вироблення Законопроекту про Національну бібліотеку Української держави. 9 липня 1918 р.; Відозва від Тимчасового Комітету для заснування Національної Бібліотеки Української Держави в м. Києві // *Держ. вісн.*– 1918.– № 57.– С. 3.– Цит. за: Перший піврік існування Української Акаемії наук та начерк її праці до кінця 1919 року. Травень 1919 р. (V. Національна-всенародня бібліотека при Українській Академії наук) // *Історія Академії наук України; 1918–1923 : Документи і матеріали / Упор. В.Г. Шмельов (ст. упорядник) та ін.*– К., 1993. – № 89.– С. 212-213.

⁵ Див.: *Омельчук В.Ю.* Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // *Бібл. вісн.*– 1995.– № 5.– С. 1–13.

⁶ На шляху до створення репертуару української книжки : Протокол наради, присвяченої складанню "Бібліографії української книги, 1789–1914 рр.", яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21–22 груд. 1945 р.– Львів, 1991.

⁷ Коротку історію створення репертуару викладено у статті: *Дашкевич Я.* Навколо "Репертуару української книги, 1798-1916" // *Репертуар української*

книги, 1798–1916 : Матеріали до бібліогр. / Упор., підготовка до друку та прим. Л.І. Ільницької ; Передмова та наук. ред. Я.Р. Дашкевича.– Львів, 1995. – С. III–XVIII; стислий огляд української бібліографії в контексті бібліографічних та бібліографознавчих видань див.: *Білокінь С.І.* До перебудови науково-інформаційної роботи в АН УРСР // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку : Тези доп. Респ. наради. Груд. 1988 р.– К., 1988.– С. 204–206.

⁸ Див.: Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку : Тези доп.– С. 204–210, 212–214; *Ісаєвич Я.Д.* Бібліографія українознавства: стан і перспективи // Бібліографія українознавства.– Львів, 1991.– Вип. 1.– С. 3–8. *Дашкевич Я.* Українознавство, україністика, україніка: Еволюція понять та їх майбутнє // Другий Міжнар. конгр. україністів. Львів, 22–28 серп. 1993 р. : Доп. та повідомлення. Історіографія українознавства, етнологія, культура.– Львів, 1994.– С. 3–8.

⁹ Див.: Бібліотека – інформатизація – наука : Тез. докл. и сообщ. Респ. науч. конф., 8–10 окт. г. Киев – Киев, 1991. – Ч. 2; Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті : Матеріали Міжнар. наук. конф.– К., 1993.– С. 147–170; Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні : Тези наук.-практ. конф.– К., 1994.– 182 с.; Юрій Олексійович Меженко (1892–1969) : Матеріали до біографії.– К., 1994. – 176 с.

¹⁰ Див.: Джерела українознавства, 1574–1924 рр. Україніка-350 / Упор. Б.В. Грановський та ін.– К., 1990.– Вип. 1: Вітчизняні бібліографічні джерела.

¹¹ Див.: *Дашкевич Я.* Навколо “Репертуару української книги, 1798–1916” // Репертуар української книги, 1798–1916 : Матеріали до бібліографії.– С. III–XVIII; *Дашкевич Я.* Українознавство, україністика, україніка : Еволюція понять та їх майбутнє // Другий Міжнар. конгр. україністів. – С. 3–8; див. також вступ до бібліографічного покажчика: Україномовна книга, 1798–1916 : Каталог фондів ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України.– К., Б.р.–Вип.1: 1798–1885.– Машинопис. (друкується; оригінал-макет видання люб'язно був представлений автору статті В.Ю. Омельчуком); див. також: *Омельчук В.Ю.* Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // Бібл. вісн.– 1995.– № 5.– С. 1–13; Принагідно зазначимо, що тут ми спеціально не розглядаємо поняття бібліографічної “україніки”, тому наш короткий огляд проблеми не претендує на вичерпність.

¹² *Пріцак О.* Атанасій Великий, ЧСВВ – археограф // Історія української археографії : Персоналії.– К., 1993.– Вип. 1.– С. 78.

¹³ *Грушевський М.* Переднє слово // Українсько-руський арх.– 1906.– Т. 1.– С. VI.

¹⁴ *Сохань П.С.* Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку : Тези доп.– С. 3–4.

¹⁵ На жаль, доповіді та матеріали I Конгресу МАУ (за винятком секції “Українське барокко”) не були надруковані окремою книжкою, а питання про поширене значення поняття “україніки”, які були висловлені в доповідях П.С.

Соханя, Я.Д. Ісаєвича та М.І. Сенченка, знайшли згодом розвиток у Програмі "Архівна та рукописна Україніка".

¹⁶ Див.: Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років 18 ст. : Каталог населених пунктів (за матеріалами арх. податкових реєстрів).– К., 1990. Це покажчик до матеріалів фіскальних переписів Гетьманщини середини 50-х рр. XVIII ст. Він є класичним зразком археографічного опису групи джерел – цілісного комплексу фіскальних переписів (понад 35000 об'єктів). Упорядник-археограф, абстрагувавшись від реальної структури джерела, структурував інформаційні блоки (назва поселення + категорія + посилання на джерело) за певною схемою (в даному випадку – за алфавітом назв в межах сотень і полків), визначеною метою археографічного описання: встановленням наявності населених пунктів та реконструкції сотенно-полкового устрою Гетьманщини.

¹⁷ Архівні матеріали з історії України в Канаді : Попередній анотований перелік / Уклав Б. Кравченко.– К. ; Едмонтон, 1990; Архівна Україніка у Великобританії / Уклала Джанет М. Хартлі ; Пер. з англ., ред. О. Тодійчук, Т. Анацьєва.– К. ; Лондон, 1993; Україніка в збірках Австрії. Бібліотеки, архіви, музеї : Попередній довідник / Уклав П. Ричков.– К., 1993.

¹⁸ Архівна та рукописна Україніка : Матеріали розширеної міжвід. наради по обговоренню Держ. програми "Архівна та рукописна Україніка". Київ, 17 жовт. 1991 р.– 2-ге вид., доп.– К., 1992.– С. 51–52.

¹⁹ Дубровіна Л.А. Інститут рукопису ЦНБ НАН України // Бібл. вісн.– 1993.– №3/4.– С. 41–45; Омельчук В.Ю. Інститут української книги ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України: традиції, сучасні проблеми // Наукові бібліотеки в сучасному соціокультурному контексті : Міжнар. наук. конф.– К., 1993.– Ч. 2 – С. 147–149.

²⁰ Archival Legislation, 1981-1994 // Archivum. International Review on Archives published by the International Council on Archives with the financial aid of UNESCO.– München etc., 1995.–Vol. 2.– P. 240–241; Архивное законодательство капиталистических стран : Сб. офиц. документов.– М., 1990. – С. 37–38.

²¹ ГОСТ 7.0–84. Библиографическая деятельность. Основные термины и определения.– Введ. 01.01.86; ГОСТ 7.1–84. Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления.– Введ. 01.01.86

²² Дубровіна Л.А. Українська рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1(4). – С. 59–70.

²³ Дубровіна Л.А. Інформаційно-документальні описи писемних джерел: бібліографія, археографія, кодикографія? // Бібл. вісн.–1993.– № 3/4.– С. 41–45; Дубровіна Л.А. Кодикографія – археографія – кодикологія (взаємозв'язки та розмежування) // Дубровіна Л.А., Гальченко О.М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису.– К., 1992.– С. 7–31; Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги.– К., 1992.– С. 55–96.